

ANTONI MIRONOWICZ¹
Uniwersytet w Białymstoku
ORCID 0000-0001-7856-2191

DZIAŁALNOŚĆ PROTOPOPA ZABŁUDOWSKIEGO NESTORA KUŹMICZA NA TLE EPOKI CZ. I

**The activity of Nestor Kuźmicz, a protopope of Zabłudów,
against the background of the epoch (part I)**

Abstract

Nestor Kuzmich has permanently entered the history of the Orthodox Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The clergyman was one of the initiators of establishing the Zabłudov printing house. Thanks to the protection of the Khodkievich and Sapieha families, Nestor Kuzmich became a protopope of Zabłudov and Grodno. He was the confessor of Hrehor Chodkiewicz and Paweł Sapieha. In the 1690s, Nestor Kuźmicz participated in councils where important matters of the Orthodox Church were discussed. The synod of 1591 appointed him a reviewer of church books. The appointment of Nestor Kuzmich as a censor of printed books confirms his great competence and broad knowledge in the field of theology and church legislation. On the initiative of Nestor Kuzmich, protopopes were granted the power of staffing parishes and exercising jurisdiction over the clergy.

Keywords: Nestor Kuzmich, protopop of Zabłudov, patriarchal exarch, Orthodox Church

Abstrakt

Nestor Kuźmicz na trwałe wpisał się w historię Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej. Duchowny był jednym z inicjatorów powołania drukarni zabłudowskiej. Dzięki protekcji Chodkiewiczów i Sapiehów Nestor Kuźmicz został protopopem zabłudowskim i grodzieńskim. Był spowiednikiem Hrehorego Chodkiewicza i Pawła Sapiehy. W latach dziewięćdziesiątych XVI wieku Nestor Kuźmicz uczestniczył w soborach, na których były poruszane istotne sprawy Kościoła prawosławnego. Synod w 1591 roku powołał go na recenzenta ksiąg cerkiewnych. Wyznaczenie Nestora Kuźmicza na cenzora ksiąg drukowanych potwierdza jego duże kompetencje i szeroką wiedzę w zakresie teologii i prawodawstwa cerkiewnego. Z inicjatywy Nestora Kuźmicza przekazano protopopom kompetencje obsady duchowieństwa parafialnego i sprawowania nad nim jurysdykcji.

¹ Prof. zw. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku. Specjalizuje się w badaniach nad dziejami Kościoła wschodniego i stosunkami wyznaniowymi w dawnej Rzeczypospolitej. Profesor jest autorem 65 książek i ponad 500 artykułów na ten temat. E-mail: amir@uwb.edu.pl.

Słowa kluczowe: Nestor Kuźmicz, protopop zabłudowski, egzarcha patriarszy, Kościół prawosławny

W ostatnich latach ukazały się liczne publikacje o dziejach Kościoła prawosławnego w Europie Środkowo-Wschodniej. Podnoszono jego rolę w historii państw tego regionu Europy, omawiano status prawny i strukturę organizacyjną. Wiele miejsca poświęcono stosunkom między Kościołem wschodnim i zachodnim. Nowym problemem badawczym jest spojrzenie na losy Kościoła wschodniego przez pryzmat doświadczeń wybitnych postaci tego czasu. Ukazanie losów hierarchów, duchownych i świeckich na tle dziejów Kościoła prawosławnego otwiera nowe możliwości badawcze, podnosi problem miejsca jednostki w całokształcie wydarzeń.

Nestor Kuźmicz² należał do najwybitniejszych postaci w dziejach Kościoła prawosławnego na terenie Rzeczypospolitej. Jego życie i działalność przypadała na okres szczególnie w dziejach Kościoła prawosławnego: podziałów wewnętrznych, narastania tendencji kontrreformacyjnych, przygotowania soboru unijnego, konfliktów unicko-prawosławnych. Nestor Kuźmicz nie był biernym obserwatorem wydarzeń w drugiej połowie XVI wieku, ale sam w istotny sposób kreował ówczesną rzeczywistość. Jako mnich, protopop zabłudowski i grodzieński, ihumen podhajecki i mielecki, nauczyciel szkół brackich, polemista i działacz antyunijny, korektor i cenzor wydawnictw cerkiewnych oraz egzarcha metropolii kijowskiej i patriarszy posiadał duże możliwości oddziaływania na sytuację wyznaniową w Rzeczypospolitej. W tak trudnym dla kraju okresie nieustannych konfliktów wyznaniowych musiał podejmować istotne decyzje o jakże brzemiennych dla losów całego Kościoła wschodniego skutkach. Sytuacja wewnętrzna w Cerkwi prawosławnej w drugiej połowie XVI wieku wciągnęła Nestora Kuźmicza w centrum wydarzeń religijnych.

Cokolwiek by napisano o pochodzeniu Nestora Kuźmicza, są to tylko hipotezy, dla których trudno by było znaleźć potwierdzenia źródłowe. Duchowny prawdopodobnie pochodził z Zabłudowa lub Dojlid, należących do dobór magnackiego rodu Chodkiewiczów. Jego późniejsza działalność wskazuje na bliskie kontakty z innymi ośrodkami z Wilnem, Grodnem i Słuckiem. Pewne jest, że przed przybyciem do Zabłudowa był osobą znaną, szanowaną, dobrze wykształconą, cieszącą się wielkim autorytetem wśród ówczesnej hierarchii, a także u hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego – Hrehorego Chodkiewicza. Zabłudów, kiedy jego właścicielem został kasztelan wileński, hetman wielki litewski, starosta grodzieński i mohylewski Hrehory Chodkiewicz³, stał się duchownym i kulturowym centrum Kościoła prawosławnego⁴.

² W dokumentach Nestor Kuźmicz (Нестор Кузьмич) występuje jako: Nester Kuźminicz (Нестер Кузьминич), Nestor Kozmienicz (Нестор Козменич). Nr. „Русская Историческая Библиотека”, Памятники полемической литературы в Западной Руси, t. 19, *Примѣчанія*, Санкт-Петербург 1903, s. 84.

³ Hrehory Aleksandrowicz Chodkiewicz, podkomorzy litewski (1544-1559), wojewoda witebski (1544-1559), kasztelan trocki (1559-1563), kasztelan wileński (1564-1572), hetman wielki litewski (1566-1572).

⁴ A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1999, s. 89-106.

Po śmierci jego ojca Aleksandra Chodkiewicza, wojewody nowogródzkiego (1544-1549)⁵, w 1549 roku dobra Chodkiewiczów zostały podzielone⁶. W części przypadłej Hrehoremu Chodkiewiczowi założono miasto Zabłudów, któremu Zygmunt August nadał przywilej na prawie magdeburskim w 1553 roku. Przywilej zezwalał na cotygodniowy targ i *jarmarki dwa, odin w dien Wniebowziatia Panni Marii, a druhi na sw[ia]toho Juria wiesnieho*. Te udogodnienia zachęcały ludność do osiedlania się wokół Zabłudowa. Od 1553 roku aż do połowy XVII wieku miasto i okoliczne miejscowości przeżywały szybki rozwój gospodarczy. Ważną rolę w tym procesie odegrał Hrehory Chodkiewicz, który w 1566 roku został mianowany hetmanem wielkim litewskim⁷.

Hrehory Chodkiewicz w czasie, kiedy większość magnaterii ruskiej przeszła na kalwinizm bądź na wyznanie rzymskokatolickie, pozostał przy „religii greckiej”. Hetmana postrzegano w Rzeczypospolitej jako obrońcę wiary prawosławnej⁸. Hrehory Chodkiewicz był ktitorem monasteru supraskiego i znacznie przyczynił się do zgromadzenia zasobów biblioteki klasztornej. W 1563 roku ufundował cerkiew Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny i św. Mikołaja Cudotwórcy w Zabłudowie. „А для збиранья и богомолья народу хрестіянского, zaloжили и збудовали есмыо церковь на честь и на хвалу Господу Богу въ имению нашомъ въ мeste Заблудовскомъ на память Успенія Пречистое Богородицы и светого великого чудотворца Миколы, до которое церкви обрали есмыо и встановили свещенникомъ на имя Остафія Григоревича а діякона на имя Ивана брата его”⁹. Magnat przekazał też dziesięciną z dworu zabłudowskiego na szpital *dla ludzi ubogich tak zakonu greckiego jak i rzymskiego*¹⁰. Zarząd nad cerkiewnym szpitalem powierzył dwóm radnym. Szpital z dziesięciny magnackiej otrzymał 60 beczek żyta, 15 beczek jęczmienia, 6 beczek grochu i 12 beczek gryczki. Proboszczowi Eustachemu (Ostafemu) Grigorowiczowi ofiarował 2 włóki, a dla jego brata diakona Iwana 1 włókę. Ponadto wydzielony został plac na budowę domu parafialnego w pobliżu cerkwi przy drodze, która prowadziła od świątyni do dworu, koło sadzawki. W celu zabezpieczenia egzystencji duchowieństwa prawosławnego magnat kazał przekazać im 30 kop żyta, 10 kop pszenicy, 10 kop jęczmienia, 5 kop grochu i 12 kop gryczki. Hrehory Chodkiewicz w 1567 roku ustalił również, że mieszczanie będą płacili 4 grosze na wymienionych duchownych. Ponadto z włók miejskich *świaszczennik ruski* miał otrzymywać corocznie 50 kop żyta i 50 kop jęczmienia. Tyle samo miał dodatkowo dostać diakon. W funduszowym zapisie właściciel Zabłudowa ufundował szkoły przy cerkwi i nadał nauczycielom prawo do pobierania 50 kop z dziesięcin. W dokumencie regulującym

⁵ J. Jasnowski, *Chodkiewicz Aleksander*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 354-355. Por.: biogramy synów Aleksandra Chodkiewicza – Hieronima, Hrehorego i Jerzego, tamże, t. 3, s. 358-361.

⁶ A. Mironowicz, *Nieznaną wersją wypisu z ksiąg ziemskich grodzieńskich podziału dóbr rodowych po śmierci Aleksandra Chodkiewicza*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2006, nr 25, s. 202-208.

⁷ J. Jasnowski, *Chodkiewicz Hrehory*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Warszawa 1937, s. 359.

⁸ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 97.

⁹ *Акты, издаваемые комиссией, высочайше учрежденной для разбора древних актов в Вильне* (dalej: АВАК), t. 11, Вильна 1880, s. 36.

¹⁰ АВАК, t. 1, Вильна 1865, s. 100; t. 11, s. 36-38; В.П. Мещеряков, *Братские школы Белоруссии (XVI – первая половина XVII в.)*, Минск 1977, s. 17; A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI-XVIII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1994, nr 2, s. 29.

dotatkowe uposażenie duchowieństwa postanowił, aby przy cerkwi był ustawnik, który „при церкви уставичне былъ установенный человекъ грамоте умелый и церкви пильный”¹¹.

W tym czasie w rezydencji hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego przebywał Nestor Kuźmicz. Nestor był synem duchownego dojlidzkiego Kuźmy Dymitrowicza. Dojlidy, zamek Supraśl (Gródek), większą część Puszczy Błudowskiej, dwór w Zabłudowie, dobra Choroszcz, Fasty, Karakule należały do Hrehorego Chodkiewicza¹². *A na tretiju czast položyli jesmo Zamok Supraslski ze wsieju Puszczoju i Dwor Zabłudowie*¹³, *imienie Choroszczu i Dojlidy i Karakuli w ich hranicach i z ludzmi; I na Wołyniu Berest imiene*¹⁴, *Tyje imiene so wsieju Puszczeju Supraslskoju, jako sia sama w sobie i swoich hranicach majet, krom toho Kuta, kotory ku czasty berestewickoy pryłuczon. I też ni naczom ne naruszujuczy hranic monastyrskich, kotoryje jest menowite na liste sławnoy pameti otca naszego Jeho Miłosti opisano*¹⁵. Hrehory Chodkiewicz miał w posiadaniu Dojlidy i Zabłudów do 1572 roku.

Po 1549 roku, kiedy Dojlidy weszły w skład dóbr chodkiewiczowskich, powstała pierwsza cerkiew prawosławna, zapewniająca obsługę duszpasterską okolicznej ludności ruskiej. Cerkiew dojlidzka pod wezwaniem Narodzenia NMP i św. Proroka Eliasza była jedyną świątynią na obszarze dóbr białostockich i dojlidzkich. Hetman Wielkiego Księstwa Litewskiego Hrehory Chodkiewicz 21 czerwca 1571 roku zamienił uposażenie ziemskie duchownemu dojlidzkiemu Kuźmie Dymitrowiczu (włókę ziemi i dziesięcinę) we wsi Krywłany na podobne w Dojlidach¹⁶. Dokument ten potwierdza, że parafia w Dojlidach funkcjonowała już od wielu lat i była uposażona w nadział ziemski w Krywłanach. Otrzymana nowa włóka gruntu ciągnęła się wzdłuż gościńca zabłudowskiego, gdzie później założono cmentarz prawosławny¹⁷.

Fundacja nowej cerkwi i nadanie bogatego uposażenia jej duchownym, a nade wszystko ktitorstwo nad monasterem supraskim podniosły prestiż Hrehorego Chodkiewicza w Kościele prawosławnym. Ówczesni działacze religijni widzieli w nim jednego z głównych mecenasów i obrońców prawosławia na zachodnich terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Nestor Kuźmicz, syn Kuźmy Dymitrowicza, był w tym czasie, jak sam zapisał w 1602 roku na moskiewskim wydaniu *Апостола* z 1564 roku, budowniczym cerkwi zabłudowskiej.

¹¹ *АВАК*, t. 11, s. 37; M. Mironowicz, *Szkoły bractw cerkiewnych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII wieku*, Białystok 2019, s. 98.

¹² A. Mironowicz, *Nieznana wersja wypisu z ksiąg ziemskich grodzieńskich podziału dóbr rodowych po śmierci Aleksandra Chodkiewicza*, s. 202-208.

¹³ Dwór w Zabłudowie.

¹⁴ Beresk koło Włodzimierza Wołyńskiego.

¹⁵ Vilniaus universiteto biblioteka, tankraščių skyrius, Vilnius, F4 – A 3901, k. 56-58v; 60-61. Potwierdzenie króla Zygmunta Augusta podziału dóbr między synów Aleksandra Chodkiewicza z 22 grudnia 1550 r. Wypis z ksiąg ziemskich powiatu wołkowyskiego z 29 lutego 1780 r. Tamże, F4 – A 3901, k. 67-70. Wypis z ksiąg ziemskich grodzieńskich z 25 maja 1614 r. o podziale dóbr. Tamże, F4 – A 3901, k. 59-65.

¹⁶ Oryginalny dokument przechowywany jest w Archiwum Archidiecezji Rzymskokatolickiej w Białymstoku, *Archiwum Dworu Zabłudowskiego*. Druk por.: *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV-XVIII w.*, opr. J. Maroszek, Białystok 1994, s. 72-73. *Księga wizytacji dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Guttorskiego dziekana podlaskiego, plebana gołniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*, opr. J. Maroszek, W. Wilczewski, Białystok 1996, s. 7-8.

¹⁷ A. Mironowicz, *Parafia św. Eliasza w Dojlidach do 1939 roku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2015, nr 43, s. 103-134; tenże, *Początki parafii św. Eliasza w Dojlidach. W dobrach Chodkiewiczowskich. W dobrach Radziwiłłowskich. Branickie Dojlidy. Pod patronatem Krusensternów i Rüdigerów. W II Rzeczypospolitej*, w: *Parafia Świętego Proroka Eliasza w Białymstoku-Dojlidach. 500 lat (1515-2015)*, Białystok 2015, s. 13-41.

„Сия книга апостольская дана есть на церковь храм Успения пречистое богородицы заблудовскую от благоверного служебника божого Лукаша Семкевича по души его, которая просит всего причту того светого храму, дабы у воктеньях и поминниках и о нем ся молили. И сее книги от того светого храму нигде не отлучали под клятвою святых вселенских семи собор. А дана и подписана есть сия книга в лета рожества Христова 1602 месяца ноября 4 дня в среду многогрешным презвитером и худшим во иереох Нестором строителем того же светого храму а екзархом и протопопом подляшским”¹⁸. Księga ta została przywieziona przez drukarza Iwana Fedorowa do Zabłudowa i ofiarowana protopopowi Nestrowi Kuźmiczowi.

W zapisie tym znajduje się informacja, że Nestor Kuźmicz był „строителем того же светого храму”, czyli cerkwi Zaśnięcia NMP w Zabłudowie ufundowanej w 1563 roku. Oznacza to, że Nestor, syn proboszcza dojlidzkiego, był budowniczym cerkwi albo jako osoba godna zaufania Hrehorego Chodkiewicza nadzorował inwestycję. Proboszczem cerkwi został Eustachy (Ostafi) Grigorewicz. Kim był w tym czasie Nestor Kuźmicz: czy był duchownym, czy jedynie osobą doskonale wykształconą, pozostającą w bliskich relacjach z kasztelanem trockim Hrehorym Chodkiewiczem? Najprawdopodobniej edukację Nestor Kuźmicz otrzymał w Słucku¹⁹ i doskonalił ją w rezydencji Chodkiewiczów w Zabłudowie, gdzie przebywało w tym czasie wielu znakomitych nauczycieli. Chodkiewiczów i książąt Olelkowiczów łączyły bliskie korelacje rodzinne. Jerzy I Słucki pozostawał w bliskich relacjach z Aleksandrem Chodkiewiczem, późniejszym wojewodą nowogródzkim. Córka księcia słuckiego, Zofia (zm. 1571), poślubiła Jerzego (Jurija) Chodkiewicza, kasztelana trockiego (1566-1569), najmłodszego syna wojewody nowogrodzkiego Aleksandra²⁰. Ze związku z Chodkiewiczem księżna wydała na świat córkę Halszkę (1539-1582). Zofia Słucka urodziła Jerzemu Chodkiewiczowi również dwóch synów: Jerzego (zm. 1595) i Hieronima (1560-1617). Bracia Chodkiewiczowie przez długi czas po śmierci ostatnich książąt słuckich: Jana (Iwana) Symeona, Aleksandra i Jerzego III sprawowali prawną opiekę nad małoletnią księżniczką Zofią Olelkowiczówną (1586-1612) i jej ogromnym majątkiem²¹.

Organizator zabłudowskiej oficyny wydawniczej

Nestor Kuźmicz po pobycie w Słucku na dworze książąt Olelkowiczów był już w 1563 roku w Zabłudowie. Tam spotkał się ze znakomitymi humanistami tego czasu. Hrehory Chodkiewicz utrzymywał bowiem szerokie kontakty z ludźmi kultury. Bliskie kontakty nawiązał Chodkiewicz z doktorem prawa, jednym z redaktorów II Statutu Litewskiego 1566 roku,

¹⁸ Т.Н. Протасьева, *Первые издания московской печати в собрании Государственного Исторического музея*, Москва 1955, s. 22-23; Е.Л. Немировский, *Иван Федоров*, Москва 1985, s. 128.

¹⁹ М. Мironowicz, *Szkolnictwo prawosławne na terenie Rzeczypospolitej w II połowie XVI i na początku XVII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2018, nr 49, s. 48-49; А.П. Грицкевич, *Древний Город на Случи*, Слущк 1985, s. 113-114; tenże, *Слущк. Историко-экономический очерк*, Минск 1970, s. 11; Е.Г. Денисова, *Слущкие православные монастыри во второй половине XV-XX в.*, w: *Христианство в Беларуси: история и современность: сборник научных статей*, red. А.А. Коваленя, В.В. Данилович, А.А. Лазаревич, Минск 2014, s. 88; А. Mironowicz, *Kultura prawosławna w dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Rzeczpospolita wielu wyznań*, red. А. Kaźmierczyk i in., Kraków 2004, s. 414.

²⁰ J. Jasnowski, *Chodkiewicz Jerzy (Jurij)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 369.

²¹ А. Klecha, *Zofia Olelkowiczówna, ostatnia z księżniczek słuckich (1586-1612). Mity i rzeczywistość*, Toruń 2019.

Augustynem Rotundusem Milewskim. Drugi wybitny dziejopisarz Litwy, Włoch Aleksander Gwagnini, w swojej pracy *Sarmatiae Europaeae Descriptio* opublikował po łacinie artykuły Hrehorego Chodkiewicza o wojskowym statucie Wielkiego Księstwa Litewskiego²². Zasługi Chodkiewicza na tym polu były powszechnie znane. Magnat opracował sieć fortyfikacji wzdłuż wschodniej granicy Rzeczypospolitej. Na dworze hetmana przebywał jako wychowawca jego dzieci wileński poeta, kalwin Jan Radwan Litwin. Po uzyskaniu przez Hrehorego Chodkiewicza godności kasztelana wileńskiego Radwan został jego sekretarzem w Wilnie²³. Innym dowodem na powstanie w rezydencji magnata ośrodka życia kulturalnego było zatrudnienie wybitnego humanisty Jana Myliusza z Libenrothen w Turynii jako nauczyciela synów Andrzeja i Aleksandra. Chlebodawcy Myliusza doczekali się od niego specjalnych epigramów w wydanym w 1568 roku zbiorze wierszy *Poemata*²⁴. Zasługi Hrehorego Chodkiewicza na polu działalności politycznej i kulturalnej były wysoko cenione przez współczesnych. Maciej Strykowski, który sam przebywał na jego dworze, poświęcił hetmanowi Wielkiego Księstwa Litewskiego całe epitafium²⁵. W takim środowisku kulturowo-religijnym formował swoje poglądy Nestor Kuźmicz. To wówczas w dobrach Hrehorego Chodkiewicza przy uposażeniu cerkwi Zaśnięcia NMP zapisano, że w szkole ma być „człowiek biegły w piśmie i oddany cerkwi”²⁶. Otwarte pozostaje pytanie, czy tym człowiekiem był Nestor Kuźmicz. Dalsze losy jego kariery jako duchownego wskazują, że wkrótce po przybyciu do rezydencji Hrehorego Chodkiewicza został protopopem zabłudowskim i jedną z głównych osób uczestniczących w przygotowaniu tam typografii pracującej na potrzeby Kościoła prawosławnego.

Drukarze przybyli do Zabłudowa w 1566 roku²⁷. Iwan Fedorow wspominał we wstępie do lwowskiego *Апостола* z 1574 roku o okolicznościach ich przybycia do rezydencji Chodkiewiczów na zaproszenie wielu dygnitarzy świeckich i duchownych²⁸. Potrzebni byli drukarzom jedynie pomocnicy, w tym grawerzy, oprawiacze ksiąg i rzeźbiarze. Nic też

²² В. Тумаш, *Гэтман Рыгор Хадкевіч і ягонае выдавецтва*, „Zapisy”. Byelorussian Institute of Arts and Sciences, New York 1976, t. 14, s. 5.

²³ *Articuli Constitutionum Bellicarum Magni Ducatus Lituaniae... Illustr. Domino Gregorio Chodkiewiczio...*, w: A. Gwagnini. *Sarmatiae Europaeae descriptio*, Cracovia 1576.

²⁴ H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1935, s. 391; M. Gębarowicz, *Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569-1583 na tle epoki*, „Roczniki Biblioteczne”, 13/1969, z. 3-4, (cz. 2), s. 397.

²⁵ M. Strykowski, *Napis na grobie Jaśnie Wielmożnego Pana Grehora Chodkiewicza Pana Wileńskiego, najwyższego Hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego, etc. etc. Gонец Cnothy*, W Krakowie 1574; Przedruk: M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszytkiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846, s. 558-561.

²⁶ В.П. Мещеряков, *Братские школы Белоруссии*, s. 17; A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI-XVIII wieku*, s. 29.

²⁷ Przedruk przedmowy do *Евангелие учительное* z 1569 roku, М.Н. Тихомиров, *Начало книгопечатания в России*, w: *У истоков русского книгопечатания*, Москва 1959, s. 225-230.

²⁸ М.Н. Тихомиров, *Начало книгопечатания в России*, s. 238. „Kiedyśmy stamtąd przyszli tutaj, to z łaski Syna Bożego Jezusa Chrystusa, który będzie sądził świat sprawiedliwie, przyjął nas miłościwie szlachetny władca Zygmunt August, król polski, wielki książę litewski, ruski, pruski, żmudzki i mazowiecki i innych ze wszystkimi panami swojej rady. A w ten czas wielmożny pan Hrehory Chodkiewicz, najwyższy hetman Wielkiego Księstwa Litewskiego, starosta grodzieński i mohylowski, usilnie uprosiwszy króla, przyjął nas miłosiernie pod swoją opiekę, zaspokajał nas niemały czas i zaopatrywał we wszystko, czego potrzeba do życia. I mało mu było, że nam w taki sposób zapewnił byt, podarował mi jeszcze wieś, aby mnie dostatecznie zabezpieczyć” (Dziś kolonia Drukowszczyzna koło Zabłudowa). Por. M. Gębarowicz, *Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569-1583 na tle epoki*, s. 431. Przedruk przedmowy Iwana Fedorowa do lwowskiego wydania *Апостола* rog.: М.Н. Тихомиров, *Начало книгопечатания в России*, s. 238; S. Ptaszycki, *Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie*, „Pamiętnik Literacki”, 1902, t. 1, s. 294-303; A. Mironowicz, *Powstanie zabłudowskiej oficyny wydawniczej na tle sytuacji wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico-Slavica”, Warszawa 1990, t. XIX, s. 245-264.

dziwnego, że kiedy drukarze przybyli do Zabłudowa, a protopop Nestor Kuźmicz polecił im utalentowanego swojego wychowanka Hrynia Iwanowicza²⁹, drukarze wzięli go do swego grona jako pomocnika. Według Wiktora Szmatowa Hryń Iwanowicz pracował w drukarni zabłudowskiej od samego początku jej działalności³⁰. Pochodził on z Zabłudowa i znajdował się pod opieką protopopa zabłudowskiego Nestora³¹. Utalentowany młodzieniec wkrótce po przybyciu Iwana Fedorowa do Zabłudowa został przez protopopa Nestora oddelegowany do pracy w powstającej drukarni. Współpracujący z ówczesnymi elitami prawosławnymi Kuźmicz doskonale zdawał sobie sprawę z potrzeby uruchomienia drukarni pracującej na potrzeby Cerkwi prawosławnej, która miałaby być odpowiedzią na ruchy reformacyjne i kontrreformacyjne.

Wyznania reformowane czyniły ogromne wyrwy wśród wyznawców Kościoła prawosławnego, posługiwały się bowiem najnowocześniejszymi formami głoszenia prawd swojej wiary poprzez liczne druki z komentarzami do tekstów biblijnych. Kościół katolicki w Rzeczypospolitej w końcu lat sześćdziesiątych XVI wieku dopiero przygotowywał się do odzyskiwania swoich wpływów i walki z ruchem reformacyjnym. Kontrreformacja nie stanowiła jeszcze takiego zagrożenia dla Cerkwi prawosławnej, jakie stwarzał rozwój protestantyzmu na Litwie. Ruch reformacyjny zwracał się po raz pierwszy do wiernych w ich języku. Nic też dziwnego, że wydawca *Евангелии учительное* brał i ten aspekt pod uwagę, przygotowując drukarnię. W końcowej partii przedmowy Hrehory Chodkiewicz pisze: *Myślałem początkowo o tym, aby tę księgę przelożyć na język prosty, aby była zrozumiała dla prostych ludzi i bardzo się o to starałem. I poradzili mi ludzie mądrzy, którzy znają się na takich księgach, że przy przekładaniu dawnych wyrażen na nowe było niemało pomyłek, jak się to widzi w księgach z nowymi tłumaczeniami. Dlatego też kazałem wydrukować tak, jak została napisana w dawnych czasach, gdyż jest ona dostępna każdemu, zrozumieć ją nietrudno, a czytanie jej jest korzystne*³².

Jak z powyższego tekstu wynika, w pierwszych zamierzeniach zabłudowska oficyna wydawnicza miała wydawać książki w języku zrozumiałym dla wszystkich, czyli starobiałoruskim, ale obawa przed popełnieniem błędów, które mogły powstać w nowych przekładach tekstów kanonicznych, zmieniła pierwotny zamiar. Przedmowa nie określa, jacy to „ludzie mudri” odwiedli hetmana od zamiaru przekładu Ewangelii na „prostą mowę”. Należy sądzić, że były to osoby stanu duchownego, albowiem to ci najmocniej występowali przeciw tłumaczeniom ksiąg religijnych na języki narodowe. Oponentem tłumaczenia ksiąg z języka cerkiewnosłowiańskiego na ruski był zapewne Iwan Fedorow, który aż tak dobrze nie znał języka starobiałoruskiego używanego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tych „ludzi mudrych” należy upatrywać wśród dysydentów prawosławnych z o. Artemiuszem³³

²⁹ A. Mironowicz, *Hryń Iwanowicz, nieznanymi malarz, graver i drukarz*, Białystok 2016.

³⁰ В.Ф. Шматаў, *Беларуская кніжная графіка XVI-XVIII ст.*, Мінск 1984, s. 78; М. Бацвіннік, *Друкар з Гродзенічыны*, „Беларусь”, 1968, nr 1, s. 26.

³¹ F. Bostla, *Z dziejów malarstwa lwowskiego*, „Sprawozdania Komisji do Badań Historii Sztuki w Polsce”, Kraków 1896, t. 5, s. 158.

³² В. Тумаш, *Гэтман Рыгор Хадкевіч і ягонае выдавецтва*, s. 22-23; М.Н. Тихомиров, *Начало книгопечатания в России*, s. 229-230; П. Строев, *Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и Российских*, Санкт-Петербург 1929, s. 592; A. Mironowicz, *Ewangelizacja „prostą mową” w XVI wieku*, „Laptopisy Akademii Supraskiej” (Język naszej modlitwy: dawniej i dziś), Białystok 2012, t. 3, red. U. Pawluczuk, s. 9-18.

³³ O. Artemiusz, mnich moskiewski, który posądzony o liberalizm myślowy musiał szukać schronienia u protektorów prawosławia na Litwie. Artemiusz liczył, że uda mu się przeciągnąć Szymona Budnego do prawosławia, a tym

i kniazem Andrzejem Kurbskim na czele lub pośród mnichów zgromadzenia supraskiego³⁴. Nie ulega wątpliwości, że wśród „ludi mudyrych” był protopop zabłudowski Nestor Kuźmicz. On to zajmował się dystrybucją ksiąg wydawanych w Zabłudowie³⁵. Protopop Nestor otrzymał też od Iwan Fedorowa księgi wydane w Moskwie w tym *Апостола* z 1564 roku i to on miał istotny wpływ na postawę drukarzy zabłudowskich i ich mecenasa.

Równie nieprzypadkowy był wybór pierwszego druku zabłudowskiego – *Евангелии учительное*, księgi „każdemu dostępnej, dla zrozumienia łatwej i dla czytania korzystnej”. *Евангелия* stanowiła zbiór religijnych nauk pomocniczych do poznania tekstów biblijnych. Były to dzieła homiletyczne, zaczerpnięte z greckiego pierwowzoru stanowiącego antologię wyjątków kazań Jana Złotoustego, Klemensa Aleksandryjskiego i innych ojców Kościoła na tematy Ewangelii niedzielnych. Zbiór ten, przetłumaczony na język słowiański przez Konstantego Bułgarskiego, ucznia Cyryla i Metodego w 894 roku, stał się w tej wersji najbardziej popularnym podręcznikiem teologii w cerkwiach prawosławnych. Zabłudowskie wydawnictwo miało być wykładnią nauki Chrystusa, więc zostało podane w formie niezmienionej, w wersji starosłowiańskiej, a nie przetłumaczone na języki żywe. Ewangelia zabłudowska była przeznaczona wszystkim „ludziom chrześcijańskim zakonu naszego greckiego”. Cała powyższa koncepcja była zgodna z poglądami ówczesnych działaczy prawosławnych. Konieczność edycji *Евангелии учительное* rozumiał Nestor Kuźmicz, znający doskonale potrzeby środowiska duchownego. Ortodoksyjna cześć społeczności prawosławnej, odrzucająca języki nowożytne, głosiła, że forma i treść są ze sobą najściślej związane i dlatego nie mogą podlegać żadnym zmianom³⁶. To właśnie głosiciele takich poglądów Hrehory Chodkiewicz nazywa „ludźmi mądrymi i doświadczonymi”, którzy odradzili mu przekład księgi na język „ludzi prostych”³⁷.

Działalność zabłudowskiej typografii nie trwała długo (od 3 lipca 1568 roku do 23 marca 1570 roku). 17 marca 1569 roku ukazał się pierwszy druk *Евангелие учительное* przygotowany przez Iwana Fedorowa i Piotra Mścislawca. Nie wiadomo, z jakich powodów wkrótce po tym wydaniu pierwszego druku Mścislawiec opuścił Zabłudów i udał się do Wilna. Drukarz zabrał ze sobą drzeworyty i czcionki drukarni zabłudowskiej³⁸. Zapewne otworzyły mu się nowe perspektywy u braci Mamoniczów, wobec drugorzędnej roli jaką

samym pozyskać go do działalności wydawniczej. Wobec niepowodzenia tych zabiegów o. Artemiusz namawiał możliwych ruskich do utworzenia prawosławnej typografii. Drukarnia w Zabłudowie była jedyną placówką pracującą na rzecz całego prawosławia na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. M. Gębarowicz. *Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569-1583 na tle epoki*, s. 417.

³⁴ W monasterze supraskim powstało wiele utworów polemicznych, por.: Н.И. Петров, *Супрасльскій монастырь как защитник православия в XVI и в начале XVII века*, Вильно 1895, „Виленский календарь на 1896 год”, s. 164-179; A. Mironowicz, *Literatura bizantyjska w Kościele prawosławnym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, Велико Търново 2011, „Търновска Книжовна Школа, Търново и идеята за Християнска Универсализъм XII-XV век”, t. 9, s. 692-704; tenże, *Związki literackie Kijowa z monasterem supraskim w XVI wieku*, „Slavia Orientalis”, 38/1989, nr 3-4, s. 537-542; tenże, *Związki monasteru supraskiego ze Świętą Górą Athos w XVI wieku*, w: *Święta Góra Athos w kulturze Europy. Europa w kulturze Athosu*, red. M. Kuczyńska, Gniezno 2009, s. 122-134.

³⁵ Е.Л. Немировский, *Иван Федоров*, s. 128.

³⁶ M. Gębarowicz, *Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569-1583 na tle epoki*, s. 417.

³⁷ М.Н. Тихомиров, *Начало книгопечатания в России*, s. 229-230; *Cyrilske trisky. Vystava z fondu statni knihovny CSR porađana k 400 vyroci umrti Ivana Fjodorova*, Praha 1982, s. 30-31; A. Mironowicz, *Ewangelizacja „prostą mową” w XVI wieku*, s. 9-18.

³⁸ Ю.П. Тумялис, *Из литовской федоровианы*, w: *Федоровские чтения 1980*, Москва 1984, s. 16; Т. Пјасевич, *Друкарня дому Мамоничѡв в Вилне, 1575-1622*, Wilno 1938, s. 38.

pełnił u boku Fedorowa. Druga wydana w Zabłudowie księga *Псалтырь с Часословом* przygotowana została przez samego moskiewskiego drukarza i jego pomocnika Hrynia Iwanowicza, bliskiego współpracownika Nestora Kuźmicza.

Jak z powyższego wynika, zabłudowska oficyna wydawnicza nie była dziełem przypadku. Okres, w którym powstała, był burzliwy w Cerkwi prawosławnej. Reformacyjne dążenia poddanej nowinkom religijnym części społeczności prawosławnej ścierały się z tradycyjnym charakterem Cerkwi. Rzecznikiem pierwszych poglądów był Szymon Budny, ortodoksyjnego prawosławia bronił m.in. o. Artemiusz i protopop zabłudowski Nestor Kuźmicz. Obaj prawosławni duchowni znakomicie przygotowali grunt do założenia drukarni, stali się nauczycielami duchownymi wielu działaczy religijnych. Walka o „rząd dusz” toczyła się na płaszczyźnie religijnej jako jedynej wówczas w ogóle uznawanej formie ideologii³⁹. Sztuka drukarska miała w założeniach teologów Cerkwi pomóc w prowadzonej walce mającej na celu upowszechnianie tekstów liturgicznych i kanonicznych duchem odpowiadających prawosławiu. Jednymi z pierwszych protagonistów tego ruchu stali się w sposób mniej lub bardziej świadomy dwaj zabłudowscy drukarze i protopop zabłudowski Nestor Kuźmicz. Jakkolwiek rola obu drukarzy przy powstaniu zabłudowskiej typografii była znacząca, to jej inspiratorem i głównym mecenasem drukarzy był Hrehory Chodkiewicz i protopop zabłudowski Nestor Kuźmicz.

Protopop Nestor Kuźmicz po wyjeździe drukarzy pozostał w Zabłudowie, gdzie zajmował się dystrybucją wydanych ksiąg liturgicznych. Przed wyjazdem Iwan Fedorow pożyczył mu w 1572 roku 15 kop groszy⁴⁰ i pozostawił wydany nakład ksiąg zabłudowskich i kilka moskiewskich.

Protopop podlaski i grodzieński

Po śmierci Hrehorego Chodkiewicza dobra zabłudowskie objął jego syn – Aleksander, starosta grodzieński⁴¹. Był właścicielem Zabłudowa i Dojlid w latach 1572-1578. Magnat zabezpieczył 21 stycznia 1577 roku swoją małżonkę Aleksandrę Tyszkiewiczównę dochodami z Choroszczy, Dojlid i nowo przyłączonej włości Rogowo za pożyczoną od niej kwotę 8000 kop groszy litewskich. Potwierdził również zobowiązanie zwrotu sum zaciągniętych przez jego ojca Hrehorego od Nastazji Andrejewnej, żony wojewody smoleńskiego Wasyla Tyszkiewicza⁴². Hrehory Chodkiewicz pożyczył od swych swatów Wasyla i Nastazji Tyszkiewiczów znaczne kwoty pieniędzy, podobnie jak jego syn Aleksander od swej żony

³⁹ M. Gębarowicz, *Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569-1583 na tle epoki*, s. 465.

⁴⁰ Syn drukarza Iwana Fedorowa Iwan Iwanowicz Drukarewicz, 4 lutego 1584 r. domagał się zwrotu od protopopa zabłudowskiego Nestora 15 kop groszy, które pożyczył duchownemu jego ojciec w 1572 r. Iwan Iwanowicz Drukarewicz informował władze magistratu lwowskiego o daniu przez niego pełnomocnictw Hanusowi z Ostroga w celu odzyskania długu od protopopa Nestora z Zabłudowa. por.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 9, оп. 1, spr. 46, к. 672-673; S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku*, „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie”, seria 1, t. 11, 1886, s. 38. Dodatek nr 25; E.Л. Немировский, *Источники для изучения жизни и деятельности Ивана Федорова*, Москва 1985, „Федоровские чтения 1981”, s. 229; *Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.)*. Збірка документів, Київ 1975, s. 56.

⁴¹ Aleksander Hrehorowicz Chodkiewicz, zm. w 1578 r., starosta grodzieński, starszy syn Hrehorego Chodkiewicza i Katarzyny ks. Wiśniowieckiej, mąż Aleksandry Wasylewnej Tyszkiewiczówny, wojewodzianki smoleńskiej.

⁴² Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział na Wawelu, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 31, s. 1-12; *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV-XVIII w.*, s. 74-78.

Aleksandry Tyszkiewiczówny. Zabezpieczeniem tych pożyczek miały być dobra: Choroszcz, Rogowo i Dojlidy. Aleksander zmarł bezpotomnie w 1578 roku. Prawa do spadku po nim uzyskała żona oraz siostry zmarłego – Hanna Sapieżanka i Aleksandra Sanguszko. Drugi syn Hrehorego Chodkiewicza Andrzej zmarł bezpotomnie w 1575 roku⁴³. W tej sytuacji współwłaścicielkami dóbr zabłudowskich zostały córki Hrehorego Chodkiewicza Hanna Sapieżanka i Aleksandra (Olena), żona Romana Sanguszki⁴⁴.

Okres ten był bardzo istotny w życiu protopopa Nestora Kuźmicza, który pozostawał w Zabłudowie. Nadal był w bliskich relacjach z Chodkiewiczami, księciem Konstantym Ostrogskim, miejscowym duchowieństwem i bojarami. Syn Hrehorego Aleksander Chodkiewicz wystarał się dla niego u władz cerkiewnych o godność „protopopa podlaskiego i grodzieńskiego”. Z tytułem „protopopa grodzieńskiego” Nestor Kuźmicz występował na soborze w Brześciu w 1591 roku⁴⁵. Prawdopodobnie został protopopem podlaskim i grodzieńskim, kiedy Aleksander pełnił godność starosty grodzieńskiego w latach 1576-1578. Kuźmicz pełnił funkcję „protopopa grodzieńskiego” co najmniej do 1593 roku. W tym to bowiem roku sprzedał jako „protopop grodzieński i ihumen mielecki” plac w Grodnie ziemianinowi grodzieńskiemu Gabrielowi Jelskiemu. Teren ten znajdował się naprzeciwko murowanej cerkwi Narodzenia NMP w pobliżu rynku. Z jednej strony stykał się z posesją archimandryty brasławskiego i grodzieńskiego Bogdana Klemensa Godkińskiego (1561-1606), a z drugiej z trenem przycerkiewnym⁴⁶.

Pozostaje jeszcze problem, kiedy i w jakich okolicznościach Nestor Kuźmicz został ihumenem mieleckim. Ażeby kwestię tę wyjaśnić, należy prześledzić dalsze losy właścicieli Zabłudowa, z którymi protopop był blisko związany. Ihumenem mieleckim został po 1586 roku, kiedy to książę Iwan Symeon Olelkowicz (1560-1592) ożenił się z Zofią Mielecką (1567-1619)⁴⁷, córką Mikołaja Mieleckiego, hetmana wielkiego koronnego i wojewody ziem podolskich (1569-1585), oraz księżnej Elżbiety Radziwiłłówny, córki księcia Mikołaja Radziwiłła Czarnego, kanclerza wielkiego litewskiego. Książę Olelkowicz utrzymywał bliskie kontakty z Chodkiewiczami. Wdowa po Iwanie Symeonie wyszła za mąż za hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza⁴⁸ w 1593 roku. W tym czasie kłtorami i właścicielami Mielec byli książęta Sanguszkowie. Roman Sanguszko, ożeniony z Aleksandrą Chodkiewiczówną, zmarł w 1593 roku, ale przed śmiercią dokonał podziału swoich majątków pomiędzy swoje siostry Aleksandrę i Teodorę. Monaster mielecki przypadł Aleksandrze Romanówny Sanguszko, która ponownie wyszła za mąż za kniazia Janusza Zasławskiego.

⁴³ Andrzej Hrehorowicz Chodkiewicz, podstoli litewski, syn Hrehorego Chodkiewicza i Katarzyny ks. Wiśnio-wieckiej.

⁴⁴ Olena (Aleksandra), żona ks. Romana Sanguszki, zm. 1579 r.

⁴⁵ П.Н. Жукович, *Брестский соборъ 1591 года (по новооткрытой грамотѣ, содержащей дѣяния его)*, „Известия отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии наук”, Санкт-Петербург 1907, t. 12, ks. 2, s. 45-71; М.В. Дмитриев, *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг.*, Москва 2003, s. 122.

⁴⁶ *Список продажной записи Гавриила Ельскаго, данной Иосифу Ельскому на дом и плац в Гродне з 22 счергса 1609 г.* Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург, Канцелярия митрополита греко-униатских церквей в России, f. 823, op. 1, nr 307, k. 1-2; *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, t. 1: (1470–1700 гг.), Санкт-Петербург 1897, s. 130-131.

⁴⁷ W. Dobrowolska, *Chodkiewiczowa Zofia z Mieleckich (z Mielca)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 371-372.

⁴⁸ L. Podhorodecki, *Jan Karol Chodkiewicz 1560-1621*, Warszawa 1982, s. 47-50.

„А што ся дотычет манастыра Мелецкого, тым мы манастыром Мелецким и селами ку тому манастыру прислухаючими”. Interesujący był zapis odnośnie wyboru ihumena monasteru, który zakładał prawo proponowania kandydata na tę godność raz jednej, raz drugiej siostrze. „Так иж одна з нас сторона раз, а по зештю оногo держачогo игумена, которому то от одное з нас стороны подано будет, другая сторона другой раз кому хочечи, толко бы човекови богобоязному подат с потомки своими будет волна, и так завжды межи нами и потомками нашими тая алтерната быти мает”⁴⁹. Aleksandra Sanguszko, zanim zmieniła wyznanie, była gorliwą prawosławną, kłótorką licznych cerkwi i monasterów. Właścicielka Mielca poleciła w 1593 roku doświadczonemu mnichowi z Zabłudowa nadzór nad znajdującym się na jego terenie monasterem św. Mikołaja⁵⁰. W tym to roku Nestor Kuźmicz zaczął tytułować się ihumenem mieleckim. Protopopa do tej godności poleciła zapewne siostra Aleksandry Sanguszko Teodora Sanguszkowa zmarła w 1598 roku. Obie siostry były córkami Aleksandry Chodkiewicz, współwłaścicielki Zabłudowa, i księcia Romana Sanguszko. Aleksandra Sanguszko i jej mąż Janusz Zasławski toczyli w latach 1591-1604 spór z księciem Fiodorem Massalskim o dochody z dóbr zabłudowskich.

W tytularurze widnieje również, że Nestor Kuźmicz był „protopopem podhajeckim, nareczennym ihumenem monasteru mieleckiego”. Duchowny był blisko powiązany z właścicielem Podhajec w powiecie włodzimierskim Michałem Pawłowiczem Orańskim, który był kłótkiem monasteru Przemienienia Pańskiego we Włodzimierzu Wołyńskim⁵¹. Bliskie relacje z rodem Orańskich spowodowało mianowanie znanego duchownego protopopem podhajeckim. O jego bliskich relacjach z monasterem podhajeckim świadczy nadreprezentacja tego monasteru na soborach lokalnych wraz z protopopem Nestorem. W styczniu 1595 roku uczestniczyło aż trzech przedstawicieli tego monasteru: Karp, duchowny cerkwi Zmartwychwstania Chrystusa, namiestnik podhajecki, Kuźma, duchowny cerkwi Narodzenia NMP w Podhajcach i hierodniakon, mnich Warsonofiusz⁵².

W Zabłudowie Nestor Kuźmicz nadal zajmował się dystrybucją ksiąg zabłudowskiej oficyny wydawniczej. Po wyjeździe Iwana Fedorowa do Ostroga i Lwowa rozprawdzał jego księgi. Przynajmniej część wydanego przez drukarza moskiewskiego nakładu we Lwowie trafiało do Zabłudowa. Namiestnik zabłudowski posiadał również moskiewskie druki Iwana Fedorowa, na których dokonał ręcznych adnotacji. Jedną z ksiąg druku moskiewskiego *Апостола* protopop Nestor ofiarował cerkwi Zaśnięcia NMP w Zabłudowie. Na okładce księgi wykonano wyobrażenie dwugłowego orła między skrzydłami, którego przedstawiono wizerunek cara w koronie. Napis znajdujący się poniżej wskazywał na cara Iwana IV. „Иоан божиею милостью господарь царь и великий князь всея Руси”⁵³.

⁴⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 149-149 v.

⁵⁰ W latach czterdziestych XVI wieku marszałek Ziemi Wołyńskiej, książę Fiodor Sanguszko, odbudował monaster mielecki, *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12, Warszawa 1892, s. 481, 529; В. Рожко, *Православні монастирі Волині*, Луцьк 1997; А. Міронowicz, *Жыццe манастыцзне в давней Рэчэсполітэй*, w: *Жыццe манастыцзне в Рэчэсполітэй*, red. А. Міронowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2001, s. 32-33; tenże, *Коściół правослаўны в дзейях давней Рэчэсполітэй*, Białystok 2001, s. 40-41.

⁵¹ С. Горін, *Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть)*, Львів 2007, s. 102-105; 107-108.

⁵² С.С. Лукашова, *«Мы, нижей подписанные...» – Львовский синод 1595 г. в истории Брестской унии*, „Славянский альманах” за 2000 г., Москва 2001, s. 18.

⁵³ К.Я. Тромонин, *Достопамятности Москвы*, Москва 1864, рис. 7; Е.Л. Немировский, *Иван Федоров*, s. 128.

Księgę tę Nestor Kuźmicz ofiarował duchownemu Łukaszowi Semkowiczowi, który ponownie przekazał ją protopopowi Nestorowi z prośbą o modlitwy po jego śmierci. Kuźmicz ponownie ofiarował *Апостола* do cerkwi Zaśnięcia NMP z następującą dedykacją: „Сия книга апостольская дана есть на церковь храм Успения пречистое богородици Заблудовскую от благоверного служебника божого Лукаша Семкевича по души его... А дана и подписана есть сия книга в лета рожества Христова 1602 месяца ноября 4 дня в среду многогрешным презвитером и худшим во иереох Нестором строителем того же светого храма а екзархом и протопопом Подляшьским”⁵⁴. Z kolei na kartach lwowskiego *Апостола* z 1574 roku znajduje się ręczna dedykacja sporządzona przez Kuźmicza, która informuje, że księgę tę 27 kwietnia 1578 roku duchowny przekazał cerkwi Zaśnięcia NMP w Zabłudowie⁵⁵. Katarzyna Iwanowa Wiśniowiecka, wdowa po Hrehorym Chodkiewiczzu, ofiarowała monasterowi supraskiemu 11 grudnia 1575 roku dwa druki zabłudowskie – *Евангелие учительное і Псалтырь с часословом*⁵⁶ oraz jeden lwowski – *Апостол*⁵⁷ 11 grudnia 1575 roku⁵⁸. Syn Hrehorego Chodkiewicza Andrzej, podstoli litewski (1566-1575) przekazał egzemplarz lwowskiego *Апостола* do cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego w Grodnie.

Nestor Kuźmicz kontrolował dystrybucję ksiąg cerkiewnych i posiadał z tego tytułu stałe dochody. 4 lutego 1584 roku, syn Iwana Fedorowa Iwan Iwanowicz Drukarewicz wystąpił o zwrot od protopopa zabłudowskiego Nestora 15 kop groszy, które pożyczył duchownemu jego ojciec w 1572 roku. Iwan Iwanowicz chciał „получить долг в сумме пятнадцать литовских коп, которые его покойный отец друкарь Иван с Львовского Подзамчья одолжил честнейшему Нестору, протопопу из Заблудова”⁵⁹. Syn drukarza informował władze magistratu lwowskiego o daniu przez niego pełnomocnictw Hanusu z Ostroga w celu odzyskania długu od protopopa Nestora z Zabłudowa⁶⁰. Nie znamy efektów starań pełnomocnika Iwana Iwanowicza ale można przypuszczać, że protopop zabłudowski, posiadający licznych mecenasów, zwrócił zaciągnięty dług lub zawarł ugodę z synem drukarza. Nie mamy żadnych informacji ażeby syn Iwan Fedorowicz domagał się jego zwrotu pieniędzy w następnych latach.

⁵⁴ Государственный исторический музей, Москва, Цар. А15.; Т.Н. Протасьева, *Первые издания*, s. 23.

⁵⁵ Библиотека Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге, 7.5, 11. nr 22; Е.Л. Немировский, *Иван Федоров*, s. 149; tenże, *Начало книгопечатания на Украине: Иван Фёдоров*, Москва 1974, s. 46.

⁵⁶ „Pani Katarzyna, księżna wileńska, Pana Hrehorego Chodkiewicza żona (...) dała tu do skarbu cerkiewnego dwie księgi druku zabłudowskiego z podpisem ręki swej własnej”. T. Zychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, R. XI, Poznań 1889, s. 17; Vilniaus universiteto biblioteka, tankraščių skyrius, Vilnius, F58-7, B 1992, k. 2v; J.Л. Цавиская, Ю.А. Лабынцев, *Литература белорусов Польши XV-XIX вв.*, Минск 2003, s. 68-69.

⁵⁷ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Відділ стародруків та рідкісних видань в м. Києві, Кирилиця, nr 575; Е.Л. Немировский, *Иван Федоров*, s. 149; А.Й. Миловидов, *Описание славянорусских старопечатных книг Виленской публичной библиотеки*, Вильна 1908, s. 14-15; М. Шамрай, *Маргіналі в стародруках кириличного сиріфту XV-XVII ст. з фонда Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*, Київ 2005, nr 27, s. 29-30.

⁵⁸ Е.Л. Немировский, *Иван Федоров*, s. 149.

⁵⁹ *Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.)*. Збірка документів, s. 60-61, nr 31; Е.Л. Немировский, *Иван Федоров*, s. 214.

⁶⁰ Центральний державний історичний архів України, Львів, ф. 9, оп. 1, spr. 46, к. 672-673; S. Ptaszyc-ki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku*, s. 38. Dodatek nr 25; Е.Л. Немировский, *Источники для изучения жизни и деятельности. Ивана Федорова*, s. 229; *Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.)*. Збірка документів, s. 56.

Sukcesję po śmierci Aleksandra Chodkiewicza nad Zabłudowem i Dojlidami przejęła Hanna Sapieżanka z domu Chodkiewicz, która przekazała Brzostowicę Małą i Puszczę Narewską Fiodorowi Massalskiemu⁶¹. Książę Fiodor Massalski, jako pierwszy właściciel dóbr Narewka, przystąpił do intensywnej kolonizacji otrzymanego obszaru. We wsi Stare Lewkowo Fiodor Massalski ufundował w 1574 roku cerkiew, a na następnie monaster Wniebowstąpienia Pańskiego koło Odrynek⁶².

Hanna Chodkiewiczówna była najpierw żoną starosty grodzieńskiego Wasyla Kopcia, a następnie kasztelana kijowskiego Pawła Sapiehy (1566-1580)⁶³. Sapiehowie odziedziczyli znaczną część dóbr zabłudowskich z Niewodnicą, które zastawili za kwotę 1100 kop groszy litewskich Wasylowi Kopciowi, ażeby za pozyskane środki wykupić z zastawu Choroszcz, Gródek i Rogowo. W 1580 roku Paweł Sapieha zapisał ten majątek żonie Hannie Chodkiewiczównie, która pięć lat później wyszła za mąż za Pawła Paca, wojewodę mścisławskiego (zm. 1595)⁶⁴. 29 marca 1586 roku doszło do ostatecznego podziału dóbr po Hrehorym Chodkiewiczu między jego spadkobierców. Hannie Chodkiewicz, wojewodzinie mścisławskiej, przypadła połowa majątku zabłudowskiego, zamek i miasto Gródek, dwór i miasto Choroszcz z folwarkami i siołami⁶⁵. Po śmierci Hanny spadkobiercą został jej syn Jan Piotr Sapieha (1569-1611).

W latach zarządzania dobrami zabłudowskimi przez Pawła Sapiehę i Hannę Chodkiewicz Nestor Kuźmicz był ich spowiednikiem⁶⁶. Pod jego wpływem skłonny do kalwinizmu Paweł Sapieha syn Iwana Bohdanowicza⁶⁷ i Hanny Andrejewnej Sanguszko⁶⁸ pozostał przy „wierze greckiej” oraz nakazał po śmierci pochować siebie w cerkwi w Lejpunach koło Druskiennik, obok swoich rodziców. Cerkiew tą wcześniej odbudował własnym nakładem na miejscu starej, zniszczonej w trakcie pożaru. Nestor Kuźmicz namówił Sapiehę na liczne zapisy na rzecz monasteru supraskiego i jako dobroczyńca klasztoru znalazł sobie miejsce w jego *Pomianniku*⁶⁹. Kuźmicz miał duży wpływ na postawę Pawła Sapiehy, który pod jego wpływem został opiekunem monasteru supraskiego, o czym sam zapewniał ówczesnego archimandrytę Tymoteusza Wasilewicz Żłobę (1576-1589). „Roku tegoż, w Zabłudowie dan,

⁶¹ Rodzina. *Herbarz szlachty polskiej*, opr. A. Kosiński, A. Włodarski, t. 10, Warszawa 1913, s. 248.

⁶² *Духовное завещание Федора, князя Масалского, которым он оказывает Наревскому монастырю населеную землю с разными угодями*, „Литовские Епархиальные Ведомости”, 1867, nr 21, s. 920-922. Lietuvos Valstybes Istorijas Archyvas, Vilnius, f. 597, op. 2, nr 91, k. 3-4; *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. 6, Вильно 1869, s. 48-50; Н.Е. Бранденбург, *Под князей Мосальских XIV-XIX ст.*, Санкт-Петербург 1892, s. 53; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony*, Białystok 2006, s. 89-91; A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI-XVII wieku*, s. 250-251; tenże, *Monaster Wniebowstąpienia Pańskiego w Puszczu Błudowskiej*, Supraśl 2008; tenże, *Pustelnia świętych Antoniego i Teodozego Pieczerskich*, Odryniki 2011; tenże, *Pustelnia O. Archimandryty Gabriela w Odrynkach*, Odryniki 2015; tenże, *Pod opieką św. Antoniego Pieczerskiego*, Odryniki 2018; D. Michaluk, *Dobra i miasteczko Narewka na tle dziejów regionu*, Białystok-Narewka 1997, s. 32.

⁶³ H. Lulewicz, *Sapieha Paweł*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 35, z. 144, Warszawa-Kraków 1994, s. 131-133.

⁶⁴ *Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1979, s. 742.

⁶⁵ H. Surynowicz, *Pod opieką Matki Bożej. Dzieje parafii prawosławnej w Choroszczy 1507-2007*, Choroszcz 2007, s. 40.

⁶⁶ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI-XVII wieku*, s. 116.

⁶⁷ Iwan Bohdanowicz Sapieha (1486-1546) – wojewoda podlaski w latach 1529-1541 i witebski w latach 1517-1541.

⁶⁸ J. Wolff, *Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 429.

⁶⁹ *Subotnik ili Pominnik monasteru supraskiego*, przyg. i wstęp A. Mironowicz, Białystok 2015, s. 114.

od JW. Pawła Sapięhy, kasztelana wileńskiego do JX Żłoby, archimandryty supraskiego, z oświadczeniem opieki nad monasterem supraskim w kopii ruskiej pisany – list. 1580. W Zabłudowie datowany od JW. Pawła Sapięhy kasztelana wileńskiego do Jmci Żłoby archimandryty supraskiego, z oświadczeniem opieki nad monasterem supraskim, w kopii ruskiej pisany – list⁷⁰. Wśród pozyskanych przez archimandrytę supraskiego Sergiusza Kimbara rękopisów znajdują się egzemplarze należące do ojca Pawła Sapięhy – Iwana Bohdanowicza Sapięhy, wojewody podlaskiego (1529-1541)⁷¹. Były to księgi: *Книга Феодора Студита* (koniec XV w.)⁷², *Книга Бытия*, *Книга Иисус Навин и Царства в ней написаны, в десть*⁷³. Księgi te zostały przekazane przez jego syna Pawła⁷⁴. Trzy rękopisy: *Книга Лествица в полдесть*⁷⁵, *Христианская топография Козмы Индикоплова с дополнениями* (pocz. XVI w.)⁷⁶ i *Житие Андрея Юродивого* (pocz. XV w.)⁷⁷ przekazano klasztorowi przed śmiercią archimandryty Sergiusza Kimbara (1532-1565)⁷⁸.

Paweł Sapięha zmarł wkrótce po sporządzeniu testamentu w Dojlidach w listopadzie 1580 roku. Jego żona Hanna wniosła treść testamentu 8 grudnia tego roku do ksiąg Metryki Litewskiej. Wykonawcą ostatniej woli Pawła Sapięhy został jego spowiednik i osoba zaufana protopop zabłudowski Nestor Kuźmicz⁷⁹. Zarządzał on w imieniu metropolity cerkwiemi na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie. W 1583 roku wydał postanienie do całego duchowieństwa podlaskiego jako jego zwierzchnik – „protopop podlaski”⁸⁰.

⁷⁰ *Sumariusz Dokumentów do Dóbr Supraskich z nadań funduszowych przez J. WW. hrabiów Chodkiewiczów w posiadaniu WW. Ojców Bazylianów zostających roku 1817 w Młynowie, spisany*, Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie, Rkps 860, t. 1, k. 30v-31, t. 3, k. 67. Druk. A. Mironowicz, *Sumariusz dokumentów do dóbr supraskich*, Białystok 2009, s. 68, 152.

⁷¹ Iwan Semenowicz Sapięha, pisarz wielkiego księcia litewskiego Aleksandra, wojewoda witebski (1511-1517) i podlaski (1513-1517). Sapięha był od 1501 r. kanclerzem królowej Heleny. W latach 1507-1508 przebywał z księżną Heleną w Bielsku na Podlasiu. *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, Wrocław-Warszawa 1993, s. 613-618. Prawdopodobnie Iwan Sapięha ofiarował monasterowi drogocenną czaszę liturgiczną z wygrawerowanym herbem rodowym – Lis.

⁷² Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Bibliotekos Rankraščių Skyrys, Vilnius, f. 21, nr 798.

⁷³ Tamże, f. 19, nr 52.

⁷⁴ С.Ю. Темчин, *Рукописи Кимбаровского собрания Супрасльского Благовещенского монастыря (1532-1557 гг.)*, Vilnius 2010, „Клуготуга”, t. 54, s. 180-181.

⁷⁵ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, s. 55.

⁷⁶ Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Bibliotekos Rankraščių Skyrys, Vilnius, f. 19, nr 77.

⁷⁷ Российская государственная библиотека в Москве, Собрание Е.Е. Егорова, f. 98, nr 39.

⁷⁸ *Rękopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych*, opr. A. Mironowicz, Białystok 2014, s. 55; A. Mironowicz, *Biblioteka monasteru supraskiego do połowy XVI wieku*, w: *Матэрыялы XI Міжнародных кнігзнаўчых чытаньняў „Кніжная культура Беларусі XI – пачатку XX ст.”*, Мінск, 16-17 красавіка 2015 г., Мінск 2015, s. 64-75; tenże, *Biblioteka monasteru supraskiego do połowy XVI wieku*, w: *Studia Polsko-Wschodnie. Polska – Europa Wschodnia: wzajemne wpływy i relacje historyczno-kulturowe, literackie i językowe*, Olsztyn 2017, s. 11-24.

⁷⁹ H. Lulewicz, *Sapięha Paweł*, s. 133.

⁸⁰ A. Jabłonowski, *Podlasie*, t. 6, cz. 2, Warszawa 1909, „Źródła dziejowe”, t. 17, cz. 2, s. 227; A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI-XVII wieku*, s. 117.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział na Wawelu, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 31.
- Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie, rkps. 860.
- Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Bibliotekos Rankraščių Skyrius, Vilnius (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, Oddział Rękopisów w Wilnie), f. 21, nr 798; f. 19, nr 52; f. 19, nr 77.
- Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas, Vilnius (Litewskie Państwowe Archiwum Historycznym w Wilnie), f. 597, op. 2, nr 91.
- Vilniaus universiteto biblioteka, tankraščių skyrius, Vilnius (Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego w Wilnie, Oddział Rękopisów) F4 – A 3901; F4 – A 3901; F58-7, B 1992.
- Библиотека Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге (Biblioteka Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt-Peterburgu), 7.5, 11, nr 22.
- Государственный исторический музей, Москва (Państwowe Muzeum Historyczne w Moskwie), Цар. А15.
- Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Відділ стародруків та рідкісних видань, в м. Києві (Biblioteka Narodowa Ukrainy im. Władimira Wiernadskiego w Kijowie, Oddział Starodruków i Ksiąg rzadkich), Кирилиця, nr 575; 219p/37.
- Российская государственная библиотека в Москве (Rosyjska Biblioteka Państwowa w Moskwie), Собрание Е.Е. Егорова, f. 98, nr 39.
- Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu) Канцелярия митрополита греко-униатских церквей в России, f. 823, op. 1, nr 154, 307; f. 823, op. 3, nr 123.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne we Lwowie), f. 9, op. 1, spr. 46.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie), f. 25, op. 1, spr. 8, ark. 149-149 v.

Źródła drukowane

- Articuli Constitutionum Bellicarum Magni Ducatus Lituaniae... Illustr. Domino Gregorio Chodkiewiczio...*, w: A. Gwagnini, *Sarmatiae Europaeae descriptio*, Cracovia 1576.
- Księga wizytacji dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Gut-torskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*, opr. J. Maroszek, W. Wilczewski, Białystok 1996.
- Mironowicz A., *Nieznaną wersję wypisu z ksiąg ziemskich grodzieńskich podziału dóbr rodowych po śmierci Aleksandra Chodkiewicza*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2006, nr 25, s. 202-208.
- Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV i XVII w.*, opr. J. Maroszek, Białystok 1994.
- Rękopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych*, opr. A. Mironowicz, Białystok 2014.
- Strykowski M., *Napis na grobie Jaśnie Wielmożnego Pana Grehora Chodkiewicza Pana Wileńskiego, najwyższego Hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego, etc. etc. Gонец Cnothy*, W Krakowie 1574; Przedruk: M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkij Rusi*, t. 2, Warszawa 1846.
- Subotnik ili Pominnik monasteru supraskiego*, przyg. i wstęp A. Mironowicz, Białystok 2015.
- Summariusz dokumentów do dóbr supraskich*, przyg. i wstęp A. Mironowicz, Białystok 2009.

- Акты, издаваемые комиссиею, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне*, t. 1, Вильна 1865; t. 5, Вильно 1871; t. 8, Вильна 1875; t. 11, Вильна 1882.
- Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. 6, Вильно 1869; t. 9, Вильна 1870.
- Духовное завещание Федора, князя Масалского, которым он оказывает Наревскому монастырю населенную землю с разными угодами*, „Литовские Епархиальные Ведомости”, 1867, nr 21, s. 920-922.
- Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, t. 1: (1470-1700 гг.), Санкт-Петербург 1897.
- „Русская Историческая Библиотека”, Памятники полемиической литературы в Западной Руси, t. 19, *Примѣчанія*, Санкт-Петербург 1903.

Literatura

- Barycz H., *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1935.
- Bostla F., *Z dziejów malarstwa lwowskiego*, „Sprawozdania Komisji do Badań Historii Sztuki w Polsce”, t. 5, Kraków 1896.
- Cyrilske trisky, Vystava z fondu statni knihovny CSR poradana k 400 vyroci umrti Ivana Fjodorova*, Praha 1982.
- Dobrowolska W., *Chodkiewiczowa Zofia z Mieleckich (z Mielca)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 371-373.
- Gębarowicz M., *Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569-1583 na tle epoki*, „Roczniki Biblioteczne”, 13/1969, z. 1-2 (cz. 1), s. 5-95, z. 3-4, (cz. 2), s. 393-481.
- Jabłonowski A., *Podlasie*, t. 6, cz. 2, Warszawa 1909, „Źródła dziejowe”, t. 17, cz. 2.
- Jasnowski J., *Chodkiewicz Aleksander*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 354-355.
- Jasnowski J., *Chodkiewicz Jerzy (Jurij)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 369.
- Klecha A., *Zofia Olelkowiczówna, ostatnia z księżniczek słuckich (1586-1612). Mity i rzeczywistość*, Toruń 2019.
- Lulewicz H., *Sapieha Paweł*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 35, z. 144, Warszawa-Kraków 1994, s. 131-133.
- Michałuk D., *Dobra i miasteczko Narewka na tle dziejów regionu*, Białystok-Narewka 1997.
- Mironowicz A., *Biblioteka monasteru supraskiego do połowy XVI wieku*, w: *Studia Polsko-Wschodnie. Polska – Europa Wschodnia: wzajemne wpływy i relacje historyczno-kulturowe, literackie i językowe*, Olsztyn 2017, s. 11-24.
- Mironowicz A., *Biblioteka monasteru supraskiego do połowy XVI wieku*, w: *Матэрыялы XI Міжнародных кнігазнаўчых чытанняў „Кніжная культура Беларусі XI – пачатку XX ст.”*, Мінск, 16-17 красавіка 2015 г., Мінск 2015, s. 64-75.
- Mironowicz A., *Ewangelizacja „prostą mową” w XVI wieku*, Białystok 2012, „Latopisy Akademii Supraskiej” (Język naszej modlitwy: dawniej i dziś), t. 3, red. U. Pawluczuk.
- Mironowicz A., *Hryń Iwanowicz, nieznany malarz, grawer i drukarz*, Białystok 2016.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001.
- Mironowicz A., *Kultura prawosławna w dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Rzeczpospolita wielu wyznań*, red. A. Kaźmierczyk i in., Kraków 2004, s. 409-436.
- Mironowicz A., *Literatura bizantyjska w Kościele prawosławnym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, Велико Търново 2011, „Търновска Книжовна Школа”, Търново и идеята за Християнския Универсализъм XII-XV век, t. 9.
- Mironowicz A., *Monaster Wniebowstąpienia Pańskiego w Puszczy Błudowskiej*, Supraśl 2008.
- Mironowicz A., *Parafia św. Eliasza w Dojlidach do 1939 roku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2015, nr 43, s. 103-134.

- Mironowicz A., *Początki parafii św. Eliasza w Dojlidach. W dobrach Chodkiewiczowskich. W dobrach Radziwiłłowskich. Branickie Dojlidy. Pod patronatem Krusensternów i Rüdigerów. W II Rzeczypospolitej*, w: *Parafia Świętego Proroka Eliasza w Białymstoku-Dojlidach. 500 lat (1515-2015)*, Białystok 2015, s. 13-41.
- Mironowicz A., *Pod opieką św. Antoniego Pieczerskiego*, Odryunki 2018.
- Mironowicz A., *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991.
- Mironowicz A., *Powstanie zabludowskiej oficyny wydawniczej na tle sytuacji wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1990, „Acta Baltico-Slavica”, t. XIX, s. 245-264.
- Mironowicz A., *Pustelnia O. Archimandryty Gabriela w Odrynkach*, wyd. 1, Odryunki 2015.
- Mironowicz A., *Pustelnia świętych Antoniego i Teodozego Pieczerskich*, Odryunki 2011.
- Mironowicz A., *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI-XVIII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1994, nr 2, s. 20-34.
- Mironowicz M., *Szkolnictwo prawosławne na terenie Rzeczypospolitej w II połowie XVI i na początku XVII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2018, nr 49, s. 38-62.
- Mironowicz M., *Szkoły bractw cerkiewnych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII wieku*, Białystok 2019.
- Mironowicz A., *Związki literackie Kijowa z monasterem supraskim w XVI wieku*, „Slavia Orientalis”, 38/1989, nr 3-4, s. 537-542.
- Mironowicz A., *Związki monasteru supraskiego ze Świętą Górą Athos w XVI wieku*, w: *Święta Góra Athos w kulturze Europy. Europa w kulturze Athosu*, red. M. Kuczyńska, Gniezno 2009, s. 122-134.
- Mironowicz A., *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1999.
- Mironowicz A., *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2001, s. 27-53.
- Podhorodecki L., *Jan Karol Chodkiewicz 1560-1621*, Warszawa 1982.
- Polski Słownik Biograficzny*, t. 30, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1979; t. 34, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1987.
- Ptaszycki S., *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku*, „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie”, seria 1, 1886, t. 11.
- Ptaszycki S., *Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie*, „Pamiętnik Literacki”, 1902, t. 1, s. 294-303.
- Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, opr. A. Kosiński, A. Włodarski, t. 10, Warszawa 1913.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12, Warszawa 1892.
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Święte miejsca i cudowne ikony*, Białystok 2006.
- Surynowicz H., *Pod opieką Matki Bożej. Dzieje parafii prawosławnej w Choroszcy 1507-2007*, Choroszcz 2007.
- Wolff J., *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895.
- Żychliński T., *Złota księga szlachty polskiej*, R. IX, Poznań 1887; R. XI, Poznań 1889.
- Бацвіннік М., *Друкар з Гродзенічыны*, „Беларусь”, 1968, nr 1, s. 26.
- Бранденбург Н.Е., *Род князей Мосальских XIV-XIX ст*, Санкт-Петербург 1892.
- Венгеров С.А., *Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наши): в 6 т.*, Санкт-Петербург 1904.
- Грицкевич А.П., *Древний Город на Случи*, Слуцк 1985.
- Грицкевич А.П., *Слуцк. Историко-экономический очерк*, Минск 1970.
- Денисова Е.Г., *Слуцкие православные монастыри во второй половине XV-XX в.*, w: *Христианство в Беларуси: история и современность: сборник научных статей*, red. А.А. Коваленя, В.В. Данилович, А.А. Лазаревич, Минск 2014, s. 88-92.
- Дмитриев М.В., *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг.*, Москва 2003.

- Жукович П.Н., *Брестский соборъ 1591 года (по новооткрытой грамотѣ, содержащей дѣянія его)*, Санкт-Петербург 1907, „Известия отдѣления русскаго языка и словесности Императорской Академии наук”, т. 12, кс. 2.
- Лукашова С.С., «Мы, нижей подписанные...» Львовский синод 1595 г. в истории Брестской унии, Москва 2001, „Славянский альманах” за 2000 г.
- Мещеряков В.П., *Братские школы Белоруссии (XVI – первая половина XVII в.)*, Минск 1977.
- Миловидов А.И., *Описание славянорусских старопечатных книг Виленсой публичной библиотеки*, Вильна 1908.
- Немировский Е.Л., *Иван Федоров*, Москва 1985.
- Немировский Е.Л., *Источники для изучения жизни и деятельности. Ивана Федорова*, Москва 1985, „Федоровские чтения 1981”.
- Немировский Е.Л., *Начало книгопечатания на Украине. Иван Фёдоров*, Москва 1974.
- Першодрукар Иван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.)*. Збірка документів, Київ 1975.
- Петров Н.И., *Супрасльський монастирь как защитник православия в XVI и в начале XVII века*, Вильно 1895, „Виленский календарь на 1896 год”.
- Протасьева Т.Н., *Первые издания московской печати в собрании Государственного Исторического музея*, Москва 1955.
- Рожко В., *Православні монастирі Волині*, Луцьк 1997.
- Строев П., *Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и Российских*, Санкт-Петербург 1929.
- Темчин С.Ю., *Рукописи Кимбаровского собрания Супрасльского Благовещенского монастыря (1532-1557 гг.)*, Vilnius 2010, „Кнуготуга”, т. 54.
- Тихомиров М.Н., *Начало книгопечатания в России*, w: *У истоков русского книгопечатания*, Москва 1959, s. 225-238.
- Тромонин К.Я., *Достопамятности Москвы*, Москва 1864.
- Тумаш В., *Гэтман Рыгор Хадкевіч і ягонае выдавецтва*, New York 1976, „Zapisy”. Byelorussian Institute of Arts and Sciences, t. 14.
- Тумялис Ю.П., *Из литовской федоровианы*, Москва 1984, „Федоровские чтения” 1980.
- Шамрай М., *Маргіналі в стародруках кириличного шрифту XV-XVII ст. з фонда Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*, Київ 2005.
- Шматаў В.Ф., *Беларуская кніжная граўюра XVI-XVIII ст.*, Мінск 1984.
- Щавиская Л.Л., Лабынцев Ю.А., *Літаратура беларусов Польшы XV-XIX вв.*, Минск 2003.